

مقدمه

از میان شاخه‌های متعدد نگارگری و کتاب‌آرایی در ایران، تذهیب در پیوند با آذین کتاب و نوشته‌ها و در دوره‌های متأخر به گونه‌آرایه‌ای مستقل از آنها جایگاه ویژه‌ای یافته است. از دیرباز در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف، کتاب و زبان‌نوشته‌ها، به‌ویژه پیام‌های دینی و الهی را ارج می‌نهادند و در آراستن آن از هیچ کوششی دریغ نمی‌کردند. گزارش‌های بازمانده از دوران باستان از وجود شیوه‌های مختلف کتاب‌آرایی آگاهی می‌دهد. با ورود ایران به دوره اسلامی، جنبش نگارش و پراکندن پیام آسمانی پدیدار شد و بر رونق کتاب‌آرایی و فنون پیوسته با آن بسی افزود.

تذهیب در دوره اسلامی، گام به گام متحول شد. ابتدا در پی رواج کتابت و نگارش قرآن کریم، از شکل ابتدایی درآمد و در هم‌نشینی با خطوط، فاصله‌گذاری‌ها و فضاهای تزینی بر سطوح پوست و کاغذ، به بخشی جدایی‌ناپذیر از آماده‌سازی کتاب مقدس تبدیل شد؛ سپس هنرمندان تذهیب‌نگار، فنون تزئین را در کتاب‌ها و رسائل تاریخی و نسخ ادبیات و دانش و فرهنگ به کار گرفتند و بدان رونق بخشیدند. رفته رفته، کاربرد تذهیب از کتاب‌آرایی فراتر رفت و بر سطح صفحات مستقل، در کنار قطعات و رقعات خوشنویسی و نگاره‌ها نقش بست. از اواخر دوره صفویه، به‌ویژه در دوره قاجار و پس از آن، تذهیب در قالب نگاره‌ای مستقل و گاه همراه با تشعیر (که خود شاخه‌ای دیگر از نگارگری است) ظاهر شد و جایگاه ویژه‌ای در میان هنرهای سنتی یافت.

در پژوهش حاضر، مراحل تحول آرایه‌بندی خطوط و زبان‌نوشته‌ها، از دوره باستان تا دوره قاجار، به اختصار بررسی شده است. بخش‌ها و فصول مختلف کتاب

به گونه‌ای تنظیم و تدوین شده است که سیر تحول تذهیب را در بستر تاریخی بازتاب می‌دهد. هر فصل منطبق با یک دوره تاریخی یا مکتب تذهیب‌نگاری است و طی آن، ویژگی‌ها و سیر تحول نقوش، قالب‌ها و کاربردهای تذهیب در کتاب‌آرایی بررسی گردیده است. در این کتاب، نویسنده آگاهانه از تفصیل مباحث مربوط به تاریخ عمومی هر دوره و نقش حامیان در تولید کتاب‌ها و تذهیب خودداری ورزیده است؛ زیرا این دو بخش، در نادر کتاب‌های مربوط به نگارگری و کتاب‌آرایی مورد توجه قرار گرفته است و خواننده علاقه‌مند به تاریخ عمومی هر دوره، می‌تواند به آن کتاب‌ها یا کتاب‌های تاریخی دیگر مراجعه کند.

کتاب با فصلی درباره نام‌گذاری تذهیب آغاز می‌شود و پس از آن، در فصل دوم، نقوش و نمادهایی که در زمره ریشه‌ها و کهن‌الگوهای نقوش تذهیب به شمار می‌رود، از کهن‌ترین روزگاران تا اواخر دوره ساسانی به اجمال بررسی و معرفی شده است. در فصل سوم، آذین کتاب و نوشته‌های مانویان بررسی گردیده است. بیشتر این آثار، بر پایه یافته‌های کاوشگران از «تورفان» به دست آمده است. پس از آن به بحث درباره تذهیب در دوره اسلامی، از سده‌های نخستین تا دوره قاجار طی شش فصل پرداخته شده است. سه فصل پایانی کتاب، به ترتیب به نقوش، قالب‌ها، ابزار و اصطلاحات اختصاص یافته است. به خوانندگانی که هنگام مطالعه فصل‌های آغازین احساس می‌کنند که برخی اصطلاحات و نقوش را به خوبی نمی‌شناسند، پیشنهاد می‌گردد پیش از مطالعه فصل‌های آغازین کتاب، سه فصل آخر را بخوانند، یا در مواجهه با نام‌ها، اصطلاحات و واژگان تخصصی، به این فصول مراجعه کنند.

در سنت نویسندگان تذکره‌ها و تاریخ‌گزاران گذشته، نوشتن شرح حال و به یادسپاری نام هنرمندان و تذهیب‌گران جایی نداشت و به‌ندرت شرح احوال و نام هنرمندان و تذهیب‌گران در متون تاریخی و تذکره‌های قدیم، به‌ویژه تا میانه دوره صفویه آمده است؛ از این رو، در معرفی دوره‌های تحول و تکامل تذهیب، برای آشنایی با محدود تذهیب‌گرانی که نام و خاطره‌ای از زندگی و نگاره‌هایشان در متون گذشته بر جای مانده، بخش کوتاهی به آنان اختصاص یافته است.

اطلاعات مربوط به سیر تحول تذهیب در هر دوره، بر اساس مشاهده و بررسی آثار منتخب و برتر هر دوره، استخراج شده است. این آثار از طریق بررسی و مرور صدها مجلد از کتاب‌های مُدَهَّب و نمونه‌هایی انتخاب گردیده است که در گنجینه موزه‌ها و کتابخانه‌های بزرگ ایران و جهان نگهداری می‌شود. اهمیت آثار در آن است که ویژگی‌های تذهیب هر دوره و تمایز آن را نسبت به دوره قبل به خوبی باز می‌نمایند. پس از اشاره به هر اثر، اطلاعات مربوط به کتاب‌شناسی و محل نگهداری آن، با ذکر مشخصات کتاب‌شناسی آمده است. خوانندگان کتاب با مراجعه به پیوست مربوط به تارنماها، می‌توانند ضمن آگاهی از مراکز نگهداری کتاب، تصاویر نقوش را از زاویه‌ها و نماهای دیگر نیز بازیابی و مشاهده کنند.

در خاتمه شایسته یادآوری است کتاب حاضر دربردارنده نخستین پژوهش مستقل درباره تاریخچه تذهیب است که با هدف آشنایی خوانندگان، دانشجویان هنرهای اسلامی و هنرآموزان کلاس‌های آزاد تذهیب و نگارگری فراهم آمده و نویسنده هرگز ادعا ندارد که به همه ابعاد و جوانب این هنر پرداخته است؛ بنابراین از خوانندگان ارجمند به‌ویژه صاحب‌نظران هنر اسلامی و اساتید گرامی تقاضا می‌شود نویسنده کتاب را از لغزش‌های احتمالی و نقطه‌نظرات و راهنمایی‌های ارزنده خود آگاه نمایند.